

ГРАДОВЕТЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XV ВЕК

Светлана Иванова (София)

Петнадесетото столетие — то е толкова добре документирано в сравнение с предходните и толкова слабо познато в сравнение със следващите векове в българската история. Противоречивото му излъчване трудно се поддава на изучаване. Краят на XIV и целият XV в. — това е времето, когато се ражда една нова конюнктура, белязана с категорични оценки от историците. Но точно под знака „Българският XV век“ не можем да избягаме от противоречието между катастрофите в българската история и сериозните постижения на литературата през това столетие. Как се съчетават и как се обединяват?

Настоящото изложение няма претенцията да отговори в пълнота и пряко на този въпрос. То има семплата задача да се спре на някои моменти от историята на градовете в българските земи през XV в. Резонът да се търси обяснение на противоречието между драматичното състояние на българското общество и постиженията на българската култура през XV в. именно на сцената на градовете, се определя от общовалидният факт, че и до днес градът не е загубил ролята си на най-динамичен елемент в обществото.

Но интересът към града и най-вече към това дали той е или не е културен и сакрален център, е до голяма степен предпоставен от категоричните тези, битували на територията на урбанистичната история. От една страна стои теорията за материалната и демографската катастрофа, която понасят градовете в периода на османското завоевание. В резултат на тази катастрофа българската култура и духовен живот са изтикани от града в затътените манастири. Срещу това стои пък теорията за началото на един мощен урбанистичен процес, невидян дотогава на Балканите, отприщен от включването им в Османската държава (1). По-особено внимание заслужават оценките за града като културен център на Н. Генчев и М. Кил. И двамата признават ускоряването на урбанистичните процеси през XV—XVII в. на Балканите и в частност в българските земи. Но за Н. Генчев градът колкото и да се развива, може да се домогва само да е център на еkleктичната и лишена от своя душа османска култура. За М. Кил пък българската пластична култура в градовете не е връх, но това се дължи само на слабостите на предходното ѝ развитие и на слабостите на християнската общност през XV—XVII в. (2).

В същото време мнозина български изследователи се стремят да намерят баланса между крайните оценки за демографското състояние на градовете, за техните стопански възможности и културна роля. Изводите на изследователи като С. Димитров, Б. Цветкова, П. Коледаров, Н. Тодоров (3) акцентират върху континуитета в развитието на градовете, който се открива във всички сфери на социалния живот; върху активното присъствие и интегриране на християните в онзи специфичен свят, който някои изследователи наричат левантийски. Особено заслужава да се подчертаят балансираните и обстоятелствено документирани изводи на А. Стояновски в изследването му за македонския град, направени именно с оглед разкриване на неговите културно-исторически възможности като среда за развитие на християнската общност (4).

Може би затова си струва да се вгледаме още веднъж във фактите за мястото на града в поселищната организация на българското общество през XV в., за урбанистичната и демографската му структура, за да си представим наистина по-добре сцената, върху която се експонира културната ни история.

Непознато за предходния период изобилие от исторически извори залива изследвателя на късното балканско средновековие под османска власт. Но с едно съществено уточнение — огромната част от този масив, състоящ се най-вече от османотурски документи, датира най-рано от средата и втората половина на XV в. А за някои региони това е почти век след падането им под османска власт (5). Така, при смътните ни представи за градския живот от преди идването на османците, още поне половин век, когато във вихъра на бурни военно-политически събития се установява османска власт, остава слабо документиран. Едва от средата на XV в. насетне се очертават по-ясните контури на градския живот.

Ако се прегледа корпусът на едни от най-ранните османски документи за Балканите, събрани от Г. Елезович (6), натрапва се впечатлението, че новите господари на полуострова — османците — се подчиняват на съществуващата ситуация във всеки конкретен град. Редом с новите сгради в документите се споменават и по-старите, редом с построяните от самите тях — славните османски газии вакъфират — закупени от християни имоти. С една дума старите балкански градове се вграждат в много бързо развиващите се (още през XV в.) османски градове. Подобно съчетаване между съществуващата ситуация и нововъведенията ще наблюдаваме във всички сфери на градския живот.

1. Какво представлява градската мрежа в българските земи през XV в.? Според Х. Гандев още през XV в. тя е добре развита, наследена като опорни пунктове от българското средновековие. Т.е. тя „вече е съществувала такава, каквато ни е позната от XVIII — XIX в. без Трявна, Котел, Копривщица, Калофер, които изглеждат се оформят от XVI в. нататък — първоначално като села“. След османското завоевание се появяват и нови градове като Йенидже Вардар, Татар Пазарджик, Хасково, Хаджиоглу Пазарджик (7). Характерна е ранната история на днешния Добрич, реконструирана от С. Димитров. Възникнал през XIV—XV в. като станция на военен път, той се превръща в пазарно средище на обширен земеделски район. През XVI в. вече е касаба, а през XVII в. — седалище на кадия. В случая необходимостта от административно, военно и транспортно средище в района има стимулиращо значение за възникването на града. Решаващи за по-нататъшното му бързо развитие са стопанските му възможности (8).

Окончателното подреждане на приоритетите издига едни и оставя в забвение други градове. Възникнал като придатък на Гюргево, Русе бързо се превръща във важно стопанско и транспортно средище, и през XVI в. окончателно измества средновековния Червен. Именно през XV в. многократно може да се наблюдава как едно селище се издига като военно-стратегически център, но скоро след това се оказва в тила. Неговото бъдеще започва да зависи от стопанските и търговските му възможности. Средновековните крепости Ниш и Пирот губят стратегическото си значение и западат като крепости. По-нататъшната им съдба зависи изцяло от стопанското значение на Цариградския път. Обратно на това се развива Аврет Хисар. Претърпяло бурно развитие в периода на османската експанзия в региона, това чисто мюсюлманско селище бързо запада след превземането на Солун, където впрочем се премества много от жителите му. С една трета намалява през втората половина на XV в. населяването на Тетово, тъй като повечето мюсюлмани се оттеглят към Албания с разширяване на османските владения там (10).

Османското завоевание има като следствие и отпадане на необходимостта от множество крепости. В района на Средна Стара планина от Сливен до Калофер само по южните склонове са съществували 30 крепости (като Твърдица, Мъглиж, Крън). Повечето от тях изчезват (като Драговищица, седалище на епископ), други срещаме само като села, макар и центрове на нахии през XV—XVI в. (Реселец, Кричим) (11). От подобни крепости вече няма нужда от военно-стратегическа гледна точка; няма ги и старите феодални, които са резидирали в тях. Много подобни крепости стават жертва в периода, когато са в сферата на акънджийските набези в Македония (12). В планинските региони, където по време на свободното българско средновековие са съществували такива малки крепости, през XV в. се оформят административни райони, чийто център не е град, а село (13).

Известни промени настъпват в локализацията на някои от българските градове. И това трябва да се разглежда като неблагоприятен фактор, доколкото вероятно е лишило гражданството от някои архитектурни обекти — опора на градския начин на живот. Без друго подобно преместване е било съпроводено и с относително много по-големи загуби на градско население. Средновековната Кравуна, претърпяла много бедствия сред XI в., намира известно спокойствие навътре от ветровития черноморски нос, преродена като Каварна. Старата крепост при прохода Вратца се премества на 2 км от старото си място като Враца. Досегашните проучвания на гр. Сливен също говорят за известно преместване на центъра на града, който почти напълно заличен, фактически се заселва наново (14).

2. Визирайки статута на балканските градове под османска власт, югославският изследовател Т. Стоянович говори за тях като за подчинени градове, т.е. градове, подчинени на една директна държавна конюнктура. Известна автономност балканските изследователи търсят в т.нар. освободени градове, снабдени с муафнамета (освободителни грамоти) (15). Де факто става дума за градове, чието население е освободено от някои данъчни задължения, обикновено срещу изпълнение на военноохранителни функции. Тази икономическа привилегия, разбира се, е важна. В Сараево да речем, тя поддържа известно самочувствие и политически стереотип у гражданството дори до XVIII и XIX в. Но тя в никакъв случай не означава някаква градска автономия от бюргерски тип. Най-същественото е обаче, че „освободените градове“, градовете с муафнамета, са абсолютно непознати за нашите земи. Споредично се срещат само данъчни облекчения за някои села, обикновено деревнджийски, за определен период, както в случаят с Дряново (16). В нашите градове подобни данъчни облекчения ползват малки мюсюлмански махали — гарнизони, какъвто е случаят с жителите на махалата „Джамията в крепостта“ в Търново. Жителите ѝ притежават султанска заповед за освобождаване от данъци, понеже са наследници на завоевателите на града (17). Практиката в някои по-големи градски центрове на Османската държава показва, че подобен данъчен статут обикновено се извоюва от някой високопоставен благодетел, основал вакъф в дадена махала (17). Фактически това е част от целенасочени действия на висшите сановници за привличане на мюсюлманско население в градовете. Ситуацията много напомня мероприятията, провеждани от Мехмед II след завоеването на Цариград, където всеки висш сановник е трябвало да създаде вакъф в градски район по свой избор и така да стимулира процеса на неговото оживяване (19). Подобна политика е била провеждана обаче преди това и в останалите балкански градове и то с успех, доколкото създава в тях аглутиниращи фактори, особено по отношение на мюсюлманското население.

В нашите земи обаче е по-характерно предоставянето на данъчни облекчения на отделни функционални групи от населението. Най-напред подобно нещо се прави по отношение на военновангажираните мюсюлмани в крепостите. През XV в. това обикновено са мюселемии (по-късно — мустахфъзи и еничари), които в немалко случаи са изобщо ядрото на мюсюлманската общност в даден град и образуват единствена или просто една от махалите ѝ (20). Именно през XV в. такива мюселемии понякога са християни (Никопол, Костур, Караферие), което без друго е показател за приемственост в състава и ангажираността на гражданството (21).

Ако по-специалният данъчен статут е предоставен на мюсюлманите, обитаващи отделна махала, това очевидно привлича нови жители към нея, сплотява ги. Вглеждане в цитирания търновски регистър потвърждава това. Тук са регистрирани 35 души данъкоплатци, освободени от аваризи. Сред тях 68% са в близки родствени отношения (анализът е направен въз основа на ономастични белези и пряко посочване на роднинските връзки в регистъра). Подобен процент е твърде висок и рядко срещан. Естествено е той да бъде обяснен с особения статут на жителите на тази махала, който играе ролята на силен интегриращ фактор, отсъстващ в останалите квартали на града (22).

В периода на османското владичество в рамките на българската етническа територия не се оформя т.нар. първенстващ град — град, много по-голям от останалите, най-добре възплъщаващ характера и културата на своя регион или държава и който да привлича голям брой предприемчиви и талантливи хора. За нашите земи метрополията в Истанбул (23).

Още през XV в. градовете се оформят като значителни приходоносни обекти, което е причина да бъдат включени в султанските хасове, в зеамети, а някои — към големи вакъфи (24). Но от друга страна, регистровият материал ясно показва, че през XV в. nerядко градските приходоизточници са били раздробявани. Дялове от градове се придават дори и към обикновени тимари (25). В този смисъл българските градове не могат да се разглеждат като покровителствани от водещата в онази епоха военна йерархия.

Говорейки обаче за XV в., не може да се пропусне едно много съществено явление в урбанистичната история — покровителството, което отделни градове получават от видни османски пълководци — газии, притежаващи изключителни политически и икономически правомощия. Историята на „столиците“ им през XV в. е доминирана изцяло от фондаторската дейност на такива видни личности като Евренос бег в Сер и Енидже Вардар, фамилията на Иса бег в Скопие, на Охризиде в Охрид, на Ишипзаде в Щип (26), на Фируз бей в Търново, на Михалоглу в Плевен и Ихтиман.

Неофициалните столици на газибеевете с тяхното политическо и военностратегическо значение още през XV в. демонстрират голяма преднина в изграждането на градската инфраструктура. Всичко това в съчетание с благоприятното местоположение за стопанско развитие и административна роля, са фактори, които все по-властно налагат тези градове и ги превръщат в гръбнак на урбанистичното развитие през XV и XVI в.

3. Още през XV в. османската администрация въвежда известна категоризация на градските селища. Номенклатурата през XV в. доста пълно следва завареното от българското средновековие състояние на нещата. Тук няма да навлизам в дълбочината на темата — доколко тази номенклатура и особено най-често разпространеното обозначение „невси“ наистина значи град, малко рударско селище, тържище, кре-

пост или село (27). Историята на всяко едно конкретно селище през следващите столетия единствено може да послужи за основание на изследователската преценка. Най-същественото е, че с названията шехир, медине, касаба, невси се означават онези селища, които винаги са в опозиция на понятието карие (село).

В съвременната научна книжнина обаче все още могат да се срещнат претенциозни изказвания за наличието на привилегировани селища в нашите земи, за които се очаква да имат някаква особена роля в културния живот. Демонстрира се последователна склонност да се надаряват с присъщи на града качества малки градчета, почти села. Някои автори смятат, че именно малките градчета, поради българския характер на населението си, са образец за български град изобщо, пренебрегвайки истинските моделни градове, в които се съхраняват зрънцата от вековната българска традиция (28). Но очевидно е, че изпълненото с войнишки села Софийско поле си има свой град и това е София. И не дервенджийските привилегии правят от подбалканските села малки градчета. Те стават такива едва през XVIII и XIX в. и то на базата на стопанската си активност. Във всеки случай всичко това са неща, които нямат нищо общо с XV в. Търновб, Никопол, София, Варна, Видин, Враца, Плевен, Ловеч, Кюстендил, Пловдив, Стара Загора, Самоков, Ихтиман са истински градове — и от административна, и от стопанска гледна точка, и по социалната организация на гражданството, по начина на живот, и дори по външен вид. Истински градове са онези, в които българите, макар и често да били малцинство, са живели именно като граждани; онези, места, където бавно се натрупвала урбанистична традиция, чието влияние върху обществото е несъизмеримо с количеството на нейните носители. Всеки от тези градове има история отпреди завоеванието, която не започва с преселване на гражданството в планината.

4. Най-сериозни промени, които донася налагането на османската власт за градовете, са свързани с големината и конфесионалната характеристика на градското население. Българските градове са поставени в нови условия, които коренно променят техните демографски характеристики. Нито една държава през XV и XVI в. не би могла да финансира и да въоръжи толкова голям брой бойци или да поддържа администрация в мащаби, каквито наблюдаваме в Османската империя. И тук се вижда основната причина за концентрирането на непроеизводително население именно в градовете — на първо място военните, представлявани от местния гарнизон и спахиите на околните села, администрацията със съпътстващите ги слуги, роби, жени. След тях тук естествено се съсредоточават производители и търговци. Характерен и нов персонаж за XV в. са представителите на мюсюлманското духовенство. За ръста на градското население са играели роля по-благоприятните условия за живот в градовете и нуждите на градската икономика (29).

В периода XV—XVI в. прирастът на градското население е с по-големи темпове от този за цялото население — от края на XV до средата на XVI в. градското население на империята нараства два пъти, а само през втората половина на XVI в. — три пъти (30). Още тогава, както и през следващите векове той е силно зависим от механичния прираст на населението. От биологична гледна точка средновековните градове не познават раждаемост по-висока от смъртността, а от социална — оставят „долните работи“ за пришълците. Ето защо, за да съществува средновековният град, в него постоянно трябва да прииждат хора от селската провинция. Средновековните градове се оприличават от някои изследователи на гробници, които постоянно поглъщат кръвния данък, принасян от околното население в жертва на градския минотавър (31). Разбира се, балканските градове не правят изключение от

това правило, но през XV в. тяхното демографско развитие е много скокообразно, главно под въздействието на политическата конюнктура (32). Сравнително рязко се променя статутът на немалко градове. В течение само на един век те се превръщат от малки крепости в центрове на османската експанзия, които след това загубват стратегическото си значение. Това довежда до големи „пулсации“ в прилива и отлива на население в тях. Много от градовете по българските земи в течение на XV в. и по-специално първата му половина, са в центъра на бурните военнополитически събития, които се разиграват на полуострова, след като те са били вече завоювани от османците. Градовете по пътя на кръстоносните походи са завземани, защитавани и отново превземани от османците; градовете от Видин до Одрин са сменяли господарите си по време на междусобиците между Баязидовите синове; градовете по Черноморието неколккратно сменят владетеля си до самото падане на Цариград (33). Всичко това без друго е разтеглило еднократното завоюване на градовете в продължителен процес с пряко отражение върху жителския им състав. Неслучайно тази скокообразност в ръста на населението и в постоянно променящата се пропорция на мюсюлмани и немюсюлманската съставка на гражданството е интерпретирана от някои изследователи като белег, че „кръвта“ на гражданството е била неколккратно променена през XV в. и че преките носители на градската традиция са се загубили (34).

Новото място на градовете в бързо разширяващата се централизирана държава предизвикват на пръв поглед един спонтанен процес. Но в него болшинството изследователи виждат отразена целенасочената политика на османската държава (35).

И в случая е най-важно да се подчертае, че българският град не прекратява съществуването си. Към края на XV в. той вече е добре интегриран в османската държавно-политическа структура и е възстановил жителския си състав. Изследваната база на Балканите неговите градове — до 400 домакинства. Такива, най-характерни за Балканите средновековна Европа селища, са 3/4 от градовете на Балканите. Разпространението на градовете с по няколко хиляди жители има своето обяснение в степента на икономическото развитие на балканските земи, във възможността за снабдяването им със селскостопанска продукция за изхранване на гражданството (36).

Б. От XV в. насетне естественото протичане на демографските процеси винаги се изразява диференцирано по отношение на количеството на двете основни съставки на градското население — мюсюлмани и християни.

Османското завоевание на балканските земи се свързва с големи размествания на населението. Насам се придвижват сравнително големи маси инородно население, изповядващо исляма; местното християнско население претърпява загуби, а немалка част от него принудително напуска. За количествените измерения на тези процеси не разполагаме с пълни данни, а оценката им в научната книжнина е противоречива. Като специфичен метод на презаселване обаче се откроява т.нар. сюржон — принудително преселване на групи хора под държавен контрол. Специално като средство за политическо усвояване на градовете сюржонът активно се прилага към някои важни центрове като Солун, Истанбул, в Мала Азия. Смята се, че от нашите земи са изселвани хора по политически причини и като наказателна мярка. Известните случаи подсказват, че са изселвани представители на градския елит, обикновено начело с православен епископ — от престолнината Търново, от Охрид и

Серес (37). Трябва да се обърне внимание, че по всяка вероятност става дума за неголеми групи хора; че подобни действия са прилагани не само непосредствено при завоюването на даденото селище от османците, но и по-късно през XV в. именно като наказателна мярка; ефектът от мярката трябва да се оценява не според количеството на изселените, а с оглед на качеството им — малко или много представители на градския елит. Именно качественият състав на изселваните напомня, че мероприятието е имало за цел и стимулиране на развитието на важни османски градски центрове, т.е. на мястото на изселването. Най-красноречив, както споменах, е примерът с Истанбул, за чието оживяване османската власт полага огромни усилия. Ал. Стояновски посочва интересен случай, документиран в опис на вакъфи от 1545—1546 г. В Истанбул е регистрирана Махале-и Охри с 8 гръцки (рум) домакинства, които Стояновски свързва с известното изселване от XV в. Лак според същия опис на вакъфите на имарета на султан Мехмед се виждат и преселени евреи (6 души) от Скопие, 5 домакинства от Струмица, 17 от Охрид, 91 от Солун, 4 от Прилеп, 69 от Костур, 69 от Бер (38). Този и други подобни примери биха могли да хвърлят нова светлина върху градския елит отпреди падането на земите ни под османска власт, който изчезва от историческата сцена в течение на целия XV в. По същия начин през 1467 г. от Скопие за Елбасан, който тогава се изгражда като опора срещу Скендер бег, са изселени немюсюлмани. През 1529—1536 г. те са описани като общност на немюсюлманите, изселени в Елбасан, които преди плащали само хаймане-и харач, а сега вече не ползват и тази привилегия. Тук фигурират Охридска махала (10 домакинства и 2 вдовици), Костурска махала (4 домакинства и 2 вдовици), Скопска (7 домакинства и 1 неженен); Серска (9 домакинства и 3 неженени), следват Софийска, Янинска, Явлонска и пр. Следващите махали в регистъра са по-големи, като за жителите им немюсюлмани изрично е отбелязано, че са се заселили в града „по собствено желание“ (39). Забележката иде още веднъж да подчертае разликата между спонтанния процес на заселване в даден град и държавната политика в това отношение.

Твърде малко са обаче данните за провеждането на подобна политика по отношение на български градове, т.е. на принудително заселване в тях на хора, които да оживят града или да подобрят качествения състав на жителите му. Може да се предполага следователно, че съществуващото положение на нещата е било удовлетворително за нуждите на османската власт.

Жителският състав на българските градове се променя по други пътища. Драматична промяна е появата на мюсюлманско население в тях. Както вече се каза, на първо място тук идват крепостните гарнизони. След това представителите на мюсюлманското духовенство, представени от крепостния имам, от служителите във вакъфските учреждения. Достатъчно е да се хвърли поглед само върху едно от вакъфнаметата от XV в., за да се види каква огромна роля за привличане на мюсюлмани в даден град е имала дейността на вакъфската институция. Вакъфнамето на Иса бег, син на Исхак бег в Скопие от 1469 г. предвижда издръжка на следните лица: имам на страноприемницата, ученици в медресето, пазач, слуга, готвач и двама помощника, пекар със своя помощник, килерджия, кятиб за приходите и разходите, имам на месджид, мюезин, вратар, имам на месджид в нова махала и на мюезина там, имам на месджид на покойния вмир и на месджид на Бахри ходжа, пазач на книги в библиотеката, архитект (40).

През XV в. в регистрите за българските градове се появява още един нов персонаж — робите и по-точно освободените роби, които приемат статута на своите

господари, след като станат мюсюлмани и бъдат освободени (41). Всъщност, ако трябва да говорим за сюрюн към нашите градове, то това е довеждането тук и заселването на освободени роби. Процесът на ислямизация на градското население през XV в. още не е набрал скорост. Според различни изследователи значителните си размери той достига през втората половина на XVI и началото на XVII в. Данните от регистровия материал от XV в. наистина показват твърде ограничено присъствие на синовете на Абдуллах сред градските жители в сравнение със следващия XVI в. (42). В този смисъл фигурата на така характерните за балканските градове на късното средновековие нови мюсюлмани през XV в. се представлява в значителна степен от освободените роби. Довлечени от по-близки и далечни земи, освободените роби стават граждани, включват се в стопанския живот, във военните формирования.

Отново още през XV в. към българските градове протича още един поток — всъщност най-трайният и определящ съдбата на всеки средновековен град — притокът на хора от селото към града. В тимарски регистър от втората четвърт на XV в. за много от жителите на с. Половяни, Софийско, е отбелязано, че се намират в София, като за повечето от тях е означено и с какво се занимават там — търговци, кръчмари и пр. Спорадично в регистрите подобни преселници се регистрират като самостоятелна група. Поро, пришълец, Досри, пселник, Андрея, негов брат, Янош, пришълец, Гурко, негов брат са регистрирани като жители от Дебръския вилает, населени в гр. Тетово (43).

Тази миграция към градовете, която в корена си е икономическа, изглежда е играла решаваща роля за бурния ръст на населението на пристанищните градове Русе, Варна, Видин, който през XVI в. е няколко пъти по-голям от този на София и Пловдив (44). Включването на Черноморското крайбрежие в Османската държава благоприятства развитието на пристанищните градове в близост до Истанбул с активна роля в житната търговия (45). Именно тази икономическа миграция към градовете поддържа живота в тях, довежда до нарастване на броя на жителите им. Тя е подчинена на икономически механизми и е показател за града като икономически център. Данните сочат, че обикновено преселниците от града към селото са християни (46).

Макар на Балканите като цяло християнското население да превишава по численост мюсюлманското, в не малко от градовете ни се наблюдава обратната картина — в някои места мюсюлманите започват да преобладават над немюсюлманите още в края на XV в. Един от главните фактори е ислямизацията, но през XV в. с най-голям принос е тенденцията именно в градовете и то в по-големите да се съсредоточават мюсюлмани. Неслучайно именно в големите градове като Истанбул, Одрин, в новите градове като Ениджевардар, Ениджекарасу, Ени шехир живее 59% от мюсюлманското градско население. Със значително количество надмощие на мюсюлманското население през XVI в. са градове като Сяр, Битоля, Скопие, София, Ниш (47).

Превес на немюсюлманите през същия период се запазва в сравнително по-малките градове като Прилеп, Мелник, Костур, Петрич. Но тенденцията на увеличаване на мюсюлманите засяга и някои от тях като Ловеч (47). Така по-голямата част от българските граждани още през XV в. започват да живеят в селища със смесени в конфесионално отношение жители, там където еждневно се осъществяват контакти и противопоставяне между представителите на различните религии. От гледна точка на вътрешната структура на града тази ситуация налага един неиз-

менен момент — вертикално конфесионално разграничение на градското население и на неговите институции.

Средновековните градове са многонационални. В тях разнообразни етноконфесионални групи имат и своите особени съсловни роли. И в нашите градове още преди идването на османците живеят малки инородни групи. В ранните османски регистри фигурират малки еврейски общини в Охрид, Битоля, Костур, Драма, Кавала, Сер, Търново и пр. Но едва през XVI в. евреите по-масово се настаняват в българските градове и активно се включват в местната икономика (48). В размирните и несигурни времена търговците, представители на вечно конкуриращите се италиански републики, са заменени от дубровничаните. Последните оформят малки колонии във вътрешността на страната и се превръщат в малобройна, но много важна част на гражданството на София, Видин, Провадия, Пловдив, Варна, Скопие (49).

Ако се вгледаме в стотиците имена на ранните османски регистри ще открием и сред мюсюлманите, и сред християните немалко хора, попаднали из нашите краища от далечни земи. Тяхното присъствие без друго е разнообразявало палитрата на градския живот, обогатявало е възможностите на всеки град да бъде един наистина полифункционален възел на обществото.

6. За бъдещото развитие на града като агломерация е особено съществено как са били разположени териториално двете основни религиозни общности в него. На практика във всеки град през XV в. има мюсюлманско население, независимо дали това са само неколцина военни чиновници и гарнизона или мюсюлманите са успели да станат повече от половината на жителите на града. Християнското население е изтикано на някои места от старите си жилищни райони. На първо място това важи за цитаделата, където се настанява задължителният гарнизон. Обикновено много скоро тук възниква мюсюлманска махала със свой молитвен дом и култови служители. Вече в зависимост от размера и функциите на цитаделата на конкретния град това разместване може да има и по-съществени последици. Нещо подобно се наблюдава в Търново. Царевец е не само и главно цитаделата на града, но и обхваща една съществена част от жилищната му зона (50). Изместването на част от българското население от там представлява драстична промяна.

Като резултат на военнополитически събития част от градската територия с нейните жилища и инфраструктура остават свободни и мюсюлманското население, установяващо се в града, се заселва тук. Имената на някои мюсюлмански общности в македонските градове показват, че те са се формирали върху територията на стари християнски махали (51).

Но на повечето места християните остават в старите си зони на заселване, включително и в укрепените части на средновековните български градове. (Костур, Щип, Пловдив, София, Охрид) (52). По-големи щети на старото гражданство, включително и изместването му от заселените преди това от него части на града, където са и църквите му, има в някои от градовете, които са превзети със сила, а те не са много (53). Изглежда най-много са пострадали градовете, подложени на продължителни акънджийски набези. Без да има много конкретни данни, предполагам, че такова ще да е било положението с тракийските градове. В края на XV и началото на XVI в. ги намираме с изключително преобладаващо мюсюлманско население, с нищожно количество църковни сгради, вероятно защото почти век преди това те са били разбити като заселища на българското гражданство (54). Не по-малък удар върху гражданството и върху християнските архитектурни обекти е нанесен на много места при преминаването на рицарските походи

през българските земи около средата на XV в.

Тъй или иначе, поне що се отнася до XV в. българското население като че ли остава на много места в старите зони на заселване. А това означава преди всичко запазване и възможност за ползване поне на част от църквите и другите архитектурни обекти, жалони на градския начин на живот. В София всички църкви са в границите на старите крепостни стени и повечето от тях продължават да се ползват от християнското население. Някои софийски църкви са превърнати в джамии през XV и XVI в.: (Св. София, Св. Георги), но повечето мюсюлмански молитвени домове, също градени главно през XVI в., се появяват извън територията на бившата крепостна стена (55), индикирайки разположението на мюсюлманските жилищни райони. Във Варна градските жилищни квартали през XIV в. са били разположени непосредствено около крепостта. Мюсюлманите се заселват вътре в нея. Но старите жилищни райони продължават да са зона на заселване на християните през периода XV — XVIII в. Мюсюлманите са заселили необитавана територия на запад от стария град. Между двете общности по-късно се „вклинили“ арменците (56).

Останали в преобладаващата си част в старите зони на заселване, обикновено върху по-стръмни терени (там са търсели през Второто българско царство естествена защита), християнските махали с течение на времето стават все по-гъсто заселени. Докато мюсюлманските квартали се формират в по-равнинни места, с много незастроени терени, градини и пр. (57). Построяването на моста на Фируз бей през XV в. в Търново дава възможност градът да се разстеле в юго-източна посока, където по-разлятите турски квартали се оформят върху незастроени терени (58).

Независимо от нанесените и поражения, още през XV в. започва да функционира мрежата от енорийски църкви. И това много ясно личи от записната практика. В Серес в края на XV в. и десетте християнски махали носят името на намиращия се там храм. Много от махалите в Охрид и черноморските градове също традиционно носят имената на своите храмове (59). Съдбата на подобни градове, запазили християнското си население в старите зони на заселване и съответно църквите си, изглежда не е рядка през XV в. Енорийските църкви служат като ядро на махленската организация на християнското население, останало да живее около тях.

На места мрежата на енорийските църкви е разрушена или просто не е съществувала отпреди това (в Лерин през 1467/8 г. нищо в имената на седемте махали не подсказва функционирането тук на енорийска мрежа) (60). Изглежда, именно в такива случаи основа на структурирането на градското християнско население става енорията на свещениците. Подобни факти навеждат на мисълта, че структурирането на населението на всеки отделен град е зависело от завареното положение, от това, каква енорийска мрежа е съществувала тук и доколко през XV в. в съответния град са останали християни в старите им зони на заселване.

Две-три поколения след завладяването на българските градове техните християнски жители обикновено продължават да населяват старата част на своите селища. Но в много случаи са малцинство, тък и трудно можем да кажем колко от тях са наследници на старото гражданство. На пръв поглед църковният живот продължава по старому. В българските земи се пренасят безценни свети мощи, книжниците описват София като най-славен православен град с непрекъснатата църковна служба. Но, ако още в предходния период се налагат малките и с проста конструк-

ция църковни сгради, то в края на XV в. бъл. етоко гражданство, без свой елит, вече няма големи възможности дори да ги поддържа. Макар и силно обеднели, манастирите още през XV получават потвърждение на статута си и окончателно се налагат като „гръбнака на православието“.

XV в. може да се разглежда като граница. Това е началото на т.нар. османолевантийска урбанизация на Балканите (62), чийто мащаби са по-големи по границите на българската етническа територия. Това ще рече, че градовете придобиват мюсюлмански облик. Старите български градове укрепват, но вече като османски градове, за чиято архитектура XV — XVI в. са златен период.

БЕЛЕЖКИ

1. Тодоров, Н. Балканският град XV — XIX в. — 1972, 15 — 19.
2. Генчев, Н. Българската култура XV — XIX в. — 1989, 134—136; Kiel, M. Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period. Maastricht, 1985.
3. Иванова, С. Етнографски изследвания за периода XV — XVIII в. в съвременната българска историография. — България през XV — XVI в. Историкографски изследвания. Т. 1. С., 1987, 164—166.
4. Стојановски, А. Градовете на Македонија од XIV до XVII век. Скопје, 1981; вж също Continue and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society. Ed. A. Bayer and H. Lowry. Birmingham — Washington, 1986.
5. Цветкова, Б. Паметна битка на народите. Вестник, 1979, 25 — 43; Imber, C. The Ottoman Empire, 1300 — 1481, Istanbul, 1990, 4-5.
6. Елезовић, Г. Турски споменици. Т. 1, Београд, 1940.
7. Гандев, X. Българската народност през XV в. С., 1972, 58 — 100; Коледаров, П. Към въпроса за развитието на салицидната мрежа и нейните елементи в средишната и източната част на Балканите от VII до XVIII в. — ИИИ, Т. 18, 1967, с. 107.
8. История на град Толбухин. С., 1968, 18 — 19.
9. Зиројевић, О. Цариградски друм од Београд до Софија (1459 — 1683). Београд, 1970, с. 172, 186.
10. Стојановски, А. Цит. съч., с. 77.
11. Коледаров, П. Цит. съч., с. 137.
12. Стојановски, А. Цит. съч., с. 29.
13. Димитров, С. Управителите на Ахчалеби — Родопски сборник, Т. 4, 1976, с. 61.
14. Мирчев, М., Тончев, Г. Димитров, Д. Бизона — Кравуна — Каварна. — Изв. на Верненското археологическо дружество, Т. 13, 1 1962, с. 104; История на град Враца. С., 1976; Табаков, С. Опит за история на град Славей. Т. 1, С., 1986, 234—242.
15. Stojanovich, T. Model and Mirror of the Præmodern Balkan City. — St B, V, 3, Sofia, 1970, p. 87.
16. Извори за българската история (ИБИ). Т. 16, С., 1971, 137—139.
17. ИБИ, Т. 13, С., 1966, с. 347.
18. Gökbilgin, M. XV — XVI asırlarda Edirne ve Paşa livası vakıflar, müdker, mukataaier. Istanbul, 1952, 57 — 61.
19. Inalcik, H. The Policy of Mehmed II toward the Greec Population of Istanbul and the Bisanentine Building of the City. — Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy, London, 1978, 234 — 239; Mentran, R. Istanbul dans la seconde moitié du XVII siècle. Paris, 1962, p. 43.
20. ИБИ, Т. 13, с. 169.
21. ИБИ, Т. 13, 335 — 353; Турски документи за историјата на македонскиот народ (ТДИМН). Т. 2, Скопје, 1973, с. 120; Димитров, С. За приемственоста в развитието на балканските градове през XV — XVI в. — Балканистика, Т. 2, 1987; Стојановски, А. Раја со опционални задолженија во Македонија в Скопје, 1990.
22. Иванова, С. Махалата в българскиот град XV — XVIII в. Дисертация. С., 1991.
23. Американска географска М., 1957, с. 148; Stojanovich, T. Op. cit., p. 87 — 88.
24. Тодоров, Н. Цит. съч., 93, 81—82.

25. вж напр. ИБИ, Т. 13, 237, 243.
26. Стојановски, А. Градовете на Македонија, с. 35.
27. Горина, Л. О социјалном облику болгарското средновековно градо на XIII — XIV в. — Сборник в чест на Александар Бурмов. С., 1973, 167-8; Пляков, З. За демографскиот облик на българскиот град през XV — средата на XVII в. — ИП, 1968, 5, с. 10; Тодоров, Н. Цит. съч., 21 — 23.
28. Пляков, З. Цит. съч., 31 — 32.
29. Stojanovich, T. Op. cit., p. 66.
30. Новачев, Д. Население Османска империја во XV — XVI в. — ВЛУ, 14 сер. Историја, јазик и литература, вып. 3, Ленинград, 1960, 28 — 37.
31. Тодоров, Н. Цит. съч., с. 65.
32. Тодорова, М., Тодоров, Н. Проблеми и задачи на историската демографија на Османската империја. — Балканистика, Т. 2, 1987, с. 41.
33. Кузев, А., Гюзелев, В. Български средновековни градове и крепости. Т. 1, Варна, 1981.
34. Георгиева, Ц. Некои главни последици од османското завојување на българските земи. — Сборник од лекции за следдипломна квалификација на учителите. С., 1979, 231 — 233.
35. Тодорова, М., Тодоров, Н. Цит. съч., с. 42.
36. Тодоров, Н. Цит. съч., с. 31.
37. Стојановски, А. Цит. съч., 22, 42; ИБИ, Т. 26, С., 198, с. 39.
38. Стојановски, А. Цит. съч., с. 45.
39. Пак там, 47 — 48.
40. Елезовиќ, Г. Турски споменици, с. 123.
41. Мутафчиева, В. Категориите феодално зависимо население во нашите земи под турска власт през XV — XVI в. — ИИИ, Т. 9, 1960, с. 83; Стојановски, А. Цит. съч., с. 113.
42. Машова, С. Етнодемографски наследенија... с. 166.
43. ИБИ, Т. 13, с. 77; ТДИМН, Т. 3, Скопје, 1976, с. 105.
44. Тодоров, Н. Цит. съч., 59 — 64.
45. Димитров, С., Жечева, Н., Томев, В. Историја на Добруджа. С., 1988, с. 60; Грозданова, Е., Андреев, С. Соларството по българското черноморје през XV — XIX в. С., 1982, 17 — 30.
46. Стојановски, А. Цит. съч., с. 54.
47. Тодорова, М., Тодоров, Н. Цит. съч., 40 — 44.
48. Тодоров, Н. Еврејското население во балканските провинции на Османската империја през XV — XIX в. — Проучанија за историјата на еврејското население во българските земи XV — XX в. С., 1980, 8 — 11.
49. Спасовска, Ј. Права на дубровничаните во българските земи под османско владичество (XV — XVI в.). — ИП, 1975, 4, 31 — 33.
50. Попов, А. Градоустројствен и архитектурен облик на Търновград XII — XIV в. — Царевград Търнов. С., 1985, с. 34.
51. Стојановски, А. Цит. съч., с. 26.
52. Моравец, Р. Укрепителната система на Пловдив през средновековието. — Изв. на музеите во Јужна Бугарија, 1988, Т. 14, 129 — 130, 140; Цветкова, Б. Софија през XV — XVIII в. — Софија през вековите. Т. 1, С., 1989, с. 122; Стојановски, А. Цит. съч., 21 — 30.
53. Стојановски, А. Цит. съч.; Кузев, А., Гюзелев, В. Цит. съч., с. 30.
54. Gürgan, T. The State Role in the Grain Supply of Istanbul. — IJTS, 1987 v. 4, 27 — 29.
55. Кожуларов, Г. Архитектура и строителство през Възраждането. — Софија през вековите. Т. 1, 1989, 122 — 123.
56. Кузев, А. Коренното население на гр. Варна од XIV до почетокот на XIX в. — Изв. на Варненското археолошко друштво, Т. 14, 1963, 82 — 90.
57. Кожуларов, Г. К вопросу о непрерывности жизни Балканского города с конца XI до XIX в. — Akte du II. Congres International des Etudes du Sud-est Europeen. Т. 2, Athenes, 1972, p. 497; Кофч, В. Stari Balkanski gradovi, varosi i varosice. Beograd, 1976, p. 25.
58. Харбова, М. Градоустројствената понашност при развитието на салиштата по нашите земи (XV — XVIII в.). — Ст. на БАЛ, 1985, 1, 23 — 28.
59. Иванова, С. Градските териториални единици и организацијата на културата на мюсюлманите и христијаните. — Турските завојувања и судбата на балканските народи, отразени во историски и литературни споменици од XIV — XVIII в., В. Търново, 1992, 128 — 133.
60. ТДИМН, Т. 2, 1973, 299 — 304.
61. Кјел, М. Op. cit., p. 180.
62. Бојаниќ — Лукиќ, Д., Борбениќ, С. Казаној локално градско управување на Балкану од XV до XIX век. — Градска култура на Балкану (XV — XIX в.). Београд, 1984, 59 — 60.